

TÖLGYESSY ZSUZSANNA

Élményközpontú irodalomtanítás az alsó tagozaton

Egy tanítványom felmérése¹ alapján a fiatalok az olvasás szót hallva a műveltségre, majd a kötelező olvasmányra asszociálnak. 68%-uk szerint sokkal jobb időtöltések is vannak az olvasásnál, és ezért nem olvasnak, 86%-uk nem szokott senkivel sem beszélgetni az olvasmányélményeiről, a barátok, a család mellett az iskola senkinek még eszébe se jut, mint olyan tér, ahol az olvasmányélmények előjöhetnek. Az iskolai kötelezőket a lányok 25%-a olvassa el, a rövidített változatot 50%-uk részesíti előnybe, a fiúk 75%-a egyáltalán nem olvassa el a kötelezőket. A gyerekek 71%-a új kötelezőket szeretne. („Ha én csak azokat a könyveket ismerném, amiket a suliban kell, akkor nem olvasnék.” 16 éves lány)

A jelen adatai tükrében meglepő, hogy a diákok 72%-a gyermekeit az olvasás szeretetére szeretné nevelni, és 46%-uk szerint elsődlegesen az iskolának lenne/lehetne ez a feladata. („Ha gyeregem lesz, szeretném, ha olvasna, de én sem szoktam, nem tudom, hogy akkor ő hogyan fog.” 15 éves lány. „A kötelezők is unalmasak, még filmben is. Lehet, hogy jobb lenne olvasni, hogy műveltebbek legyünk, és ha továbbtanulok, akkor majd biztosan kell, de addig még nem erőltetem. Vannak ismerőseim, akik már főiskolások, de ott is el vannak olvasás nélkül. De azért jó lehet olvasni, annak, aki szeret. Lehet, hogy türelmem sincs, nem tudom. De jó dolog lehet, és lehet, hogy egyszer még sokat fogok olvasni. Vannak témák, amik érdekelnek. Lehet, hogy ehhez is érni kell. Igazán még nem gondoltam ezen. Még nem is kérdezett erről senki.” 17 éves fiú.)

A fentiek alátámasztják a véleményemet: van a mai fiatalokban igény az olvasásra, de nem kapnak elegendő segítséget ezen a téren. Az alsó tagozat feladata az olvasás technikai elsajátítása mellett az is, hogy a gyerekeket a hozzájuk mért művekkel olvasóvá is nevelje. Valószínűleg a hagyományos házi olvasmányok listáján is változtatni kellene. (Móra Ferenc *Kincskereső kisködmönének* népi világa a mai gyerekek számára szójegyzék nélkül érthetetlen, *Fekete István Vukja és Tüskevára* természetleírásai miatt *Varró Dániel* szavaival élve *pörgős idők pörgős mesék* idején rendkívül monoton.) Az alábbi dolgozat azonban most nem ezzel, hanem módszertani kérdésekkel kíván foglalkozni, pontosabban egy adott megközelítési módot – az élményközpontú irodalomtanítást kívánja bemutatni. Ugyan-

is feltételezem, hogyha érdekesen, a művet a diákokhoz közel hozva, az olvasataikra építve foglalkozunk az irodalomórán a házi olvasmányokkal, akkor eredményesebbek leszünk.

Az élményközpontú tanítás magára a befogóra koncentrál, és az irodalmi mű kibontásakor a személyes élmény felszabadítására törekszik, úgy gondolja, hogy a mű legfontosabb emberi üzenete – önmagunk megismerése. Erről Örkény István is írt már: *„Amit az író nem mond ki, azt az olvasó képzelete egészíti ki. És ez végül olyanná válik, mint egy közös játék, egy újfajta társasjáték író és olvasó közt, amelyben persze sohasem párhuzamosak az érzések, mert mindnyájan más élményeket hozunk magunkkal, és egy-egy szó, gondolat mást indít el bennünk.”*² A pedagógus arra törekszik, hogy tanítványaiban a személyes élmények asszociációs sorát elindítsa, amelynek eredményeképpen felfedezik a mű által önmagukat, sőt az is célja kell, hogy legyen, hogy tanítványai képesek legyenek önmaguk felismerésének megfogalmazására szóban és írásban is.

A legmegfelelőbb módszer e cél eléréséhez a cselekedtető, bevonódásra, érintettségre, saját élményre törekvő drámapedagógia. *„Úgy ítélem meg ugyanis, hogy az üzenetkereső műelemzésnek nincs a drámapedagógiánál eredményesebb megközelítési módja”* – írja e metodika és filozófia egyik legnagyobb alakja, Debreczeni Tibor legújabb könyvének előszavában.³ Arra, hogy nyitott kapukat döngettek jó példa a 2009. január 31-én lezajlott Marczibányi téri rendezvény, melyet a Magyarartanárok Egyesülete és a Magyar Drámapedagógiai Társaság közösen tartott, melyen a hallgatóság megtudhatta, hogy nem kell mindig, mindenkor „drámázni” a magyarórán, de gyakran segítség lehet a magyartanár számára a drámás eszköztár.

A drámapedagógia filozófiája és módszertana⁴ valamennyi irodalmi al-

kotás esetén alkalmazható, legyen az vers vagy próza, lírai alkotás vagy dráma, népmese, monda, novella, regény.⁵ A lényeg az, hogy ne a mű illusztrálása történjen, hanem az adott világba való belépés után önálló, egyéni döntések születnek. A drámapedagógia eszköztárát mindenki szabadon használhatja, egymás ötleteit, játékait, óraterveit kötetlenül átvehetik egymástól a drámatanárok, hiszen a feladatuk az, hogy a tanult, látott elemek alapján létrehozzák saját óratervüket, de maga az óra teljes valóságában csak az adott helyen, időben és a döntéshozó szerepkörű résztvevőkkel fog létre jönni. A drámapedagógia a közvetlen tapasztalás útján ismerhető meg igazán, és létformája is maga az élményszerző gyakorlat: maguk az órák, ill. a tanárok képzését szolgáló aktív részvételű műhelymunkák.

A drámás eszközöket használó irodalomórák íve azonos: szükség van bemelegítésre, amely segíti a bizalommal teli, elfogadó atmoszféra megteremtését, ill. a játék/a mű világába való átlépést, ugyanígy szükség van lezárásra is, hiszen búcsút kell venni a játék univerzumától – kicsöngetnek, jön a következő tanóra. Ezt a szerepet leginkább az ún. szabályjátékok (bizalom, közösségépítő, csoportdinamikai, önismereti, kommunikációs, kreativitást, koncentrációt előhívó, megfigyelőkészség- és memóriafejlesztő, mozgásos, érzékelés-fejlesztő, nyelvi, szituációs) szokták betölteni.

Vannak olyan drámaórák, ahol a szerepbe lépés minimális, szinte csak szabályjátékok láncolatából áll az óra. Ilyen a 6-8 éves gyerekeknek tervezett foglalkozás, amelynek irodalmi alapját Kormos István *Az aranyhalacska és a csuka* c. elbeszélő költeménye adja. Fókuszában a félelem és annak feloldása áll. A bemelegítő játéksor elsősorban a bizalmas légkör megteremtését szolgálja – pl. pergő ritmusú zenére kell a gyerekeknek a játékterben, azt kitöltve, menniük, majd a leállított zenére előbb valakinek a kezét, vállát, kisujját kell megfogniuk, majd a feneküket, orrukát, homlokukat kell összeértetniük. Te mitől félsz? – körkérdés hangzik el a mese előtt. Majd a mese elhangzása után azt beszéljük meg, mitől és mikor félt az aranyhalacska. Valószínűleg a sikertelen köszönés lesz az egyik megjelölt helyzet, így szerepbe lépve köszönnek a gyerekek egymásnak, és ki kell találniuk, kinek lehet úgy köszönni. Aztán az Adjon Isten!/Fogadj Isten! játék jön: valamilyen módon (pl. halkán/hangosan) kell köszönni Adjon Isten!-nel, a másik félnek ezt a módot le kell utánoznia és fogadnia egy Fogadj Isten!-nel, ezt követően ő maga egy másik módon (pl. daltias vitézként vagy rezgető anyókaként) indul el valakinek köszönni. A csuka előli menekülés élménye egy kis helyigényű⁶ fogócskával idézhető fel: Kint a bárány, bent a farkas! Fuss! (amelyben a karok fel-le engedésével az egész csoport aktivizálható.) Az apa megnyugvást hozó szerepét pedig a legegyszerűbb, legbiztonságosabb vakvezető játékkal hozhatjuk közelebb: mikor a párokba álló gyerekek egymást vállát fogva irányítják

az elöl álló, csukott szemű társukat. A kisebb gyerekeknél nehézségekbe ütközhet, de ennek ellenére fontos lenne azt a kérdést is felvetni: mitől olyan mogorva ez a csuka bácsi? Mi lehet az előzménye a verses mesének? (Szokásos válaszai a gyerekeknek: a csuka süket, fáj a füle, külföldi.) A lezárásra egy befogadást, elfogadást biztosító játéksort ajánlok: tavaszi zápor: mondd meg, milyen virág vagy, állj ki, csukd be a szemed! A csoport körbeállja a „virágot”, és ujjakkal óvatosan végigtapogatva megöntözik őt. Majd az elefántos fogó következhet, minek eredményeképpen pillanatok alatt elefánttá válik a csoport minden tagja.

Kiss Ottó *Csillagszedő Márió* című verseskötete alkalmas arra, hogy a társművészeteket is alkalmazzuk. Ha vesszünk a kötetből olyan sorokat, amelyek amorf, elvont hangulatot rögzítenek (pl. *Ván-e olyan reggel / ami nem hoz holnapot? vagy A boldogság az / amikor sokat kapunk. / A fájdalom az/ amikor ezt mind elveszük / Én nem akarok boldog lenni többé / mert az egyszer nagyon fájni fog.*), akkor kérhetjük a gyerekeket, hogy fessék le színekkel és elvont formákkal azt az érzést, amit bennük keltenek az adott sorok. A csoport másik fele pedig találjon ki a darab elé egy hangjátéknyitányt, amely szintén összegzi, tükrözi a verseskötet hangulatát.

A mű fókuszában a szomorúság, csalódottság, veszteség-érzés áll. Adhatjuk azt az instrukciót a csoport felének, hogy maguk váljanak a szomorúság szobrává, a csoport másik felének tagjai válasszanak egy-egy szobrot, és kérdezzék meg a szomorúság okát, majd cseréljenek. Aztán tudunk egy listát készíteni arról, mitől, miért vagyunk szomorúak. Egy ötletbörzét is szervezhetünk, mit lehet tenni akkor, ha valami baj ér minket. Ezután vagy a gyerekek segítségével, ha olvasták a művet, vagy ha nem, akkor a versek segítségével, vázoljuk fel a verseskötet epikus tartalmát. Majd próbáljunk vidámságot hozni a kislány életébe: a kislány szerepébe lépő kislány a szomorúságból csak lépegetéssel reagálva, egyébként szótlánul, elmozdítható-e a vidámság irányába, ha a többiek ötleteit hallgatja? (Mind a vidámságot, mind a szomorúságot egy-egy szék jelöli, és a közötté lévő távolságot járhatja oda-vissza a szereplő.) Ki segíthet a kislánynon? – kérdésen is gondolkozhat a csoport. Kített székre üljön le az, akinek van ötlete, és a segítő bőrébe bújva szóljon a kislányhoz, majd a csoport találja ki, ki lehetett ő. A jövő távlatában is rátekinthetünk a történetre: a kislány felnőtt, találkozik egy hasonló sorsú kislánnyal – csoportokban felkészülve mondják el, milyen tanácsot tud adni egy szintén elvált szülők gyerekeként felnőtt idősebb ember. A foglalkozást lezárhatja Kövesd azt, aki – játék: a játékmester mindig csak egy-egy jellemzőt árul el egy adott kiválasztott résztvevőről, majd miután a sok-sok jellemző felsorolása után („Kövesd azt, aki lány, akinek szőke a haja, akinek piros a pulcsija, akinek kék a cipője” stb.) már mindenki őt követi, akkor következhet az új játékmester, aki újra egy másik társát választja, és jellem-

zi apránként. A másik lezáró játék lehet az összebogozó láncjáték, és ha zenei aláfestést is adunk ez összegabalyodó játék alá, akkor a verbalitást könnyebben kizárjuk, ill. táncszerűvé tesszük a mozgást – javaslom a Kis kacsá furdik kezdetű lassú népdalt, aminek a ritmusára a kör szép lassan összegabalyodik, majd miután valakinek már nagyon kényelmetlen lesz a helyzet azt mondja, hogy STOP – és ekkor hang nélkül elkezdődik a kibabalyodás. Ezzel a közös mozgással zárulhat a foglalkozás.

Lázár Zsófia és Lázár Ervin *Bogármese* című meséje rendkívül színes szövéssű. Sok-sok témát ad a drámatanárnak pl.: gyerek-szülő kapcsolat a történet keretében, Szivárványos és Csillagszemű Bogárka közt kialakult barátság, a masírozó, gyűjtögető társadalom szürkése, szemtelen, hangos, szemtelő legyek világa, a szeméthasznosítók fantáziátlan, monoton világa, a hangyák örömtelen élete, a galacsinhajtók közötti buta viszály, depresszióval szenvedő túlsúlyos hernyó és a gonosz, házsártos, kiállhatatlan szarvasbogár esete, amely kapcsán a rosszindulatú híresztelések is vizsgálhatók.

Az alább ismertetett óra fókuszában egyedül az öreg, nagyothalló szarvasbogár áll – ő az, akit a kékeszöld dongó csak vén trottyként emleget. Első feladatként megpróbálunk minél több bogárnevet felsorolni, majd megállapodni abban, hogy a bogarak közösségekben, szoros egymás közötti kapcsolatokban élnek. Majd mindenki szerepbe lép: bogárrá lesz, először csak közli azt, milyen bogár. Ezután készül egy egész csoportos állókép: vagyis a gyerekek úgy állnak be egy képbe, hogy azok mellé állnak, akikhez szorosabb kapcsolat fűzi őket. Majd elindul egy egész csoportos improvizáció, melynek során beszédbe elegyednek egymással a bogárkák, amelyeket kiscsoportokban, hogy egymást lássák, hallják egyenként újra játszunk. Ezután felidézzük a mesét, Szivárványos Bogár betegségét, az orvosok tehetetlenségét, Sakti-Bakti, a varázsló katica, szavait: „A varázsvirágot a gonosz szarvasbogár ellopta, és az odújában őrzi!” A foglalkozás résztvevőinek most arra kell válaszolniuk: milyen viszonyban vannak a szarvasbogárral? Álljanak a jó viszonyt, ill. a rossz viszonyt jelképező sarokba. Indoklásukat kihangosítjuk.

Itt igen fontos, hogy lehetővé tegyünk a gyerekek szabad döntését – tehát e szempont szerint talán jobb, ha a drámafoglalkozás megelőzi e házi olvasmány elolvasását, és a meseregény se befolyásolja az óra szereplőinek viselkedését –, majd a helyes vagy helytelen döntéseikkel szembesítenünk is kell őket. A játék, a fegyelem és a szabadság összetartóznak egy jól sikerült drámaórán.⁷

A bogár-szereplők döntéseit követve kell folytatódnia az órának. Én most csak két lehetőséget veszek sorba, de számtalan megoldásra kellene az óra előtt felkészülni, ill. az óra közben az adekvát folytatást improvizálni az órát vezető tanárnak. Az egyik szélsőséges lehetőség: akadnak a

„gonosz” szarvasbogárnak barátai védelmezői, akkor készíthetnek egy jelenetet, amelyből megtudhatjuk, mi az oka annak, hogy ilyen a híre a szarvasbogárnak. A fórumszínházi drámapedagógiai konvencióval (egy hangadót felkészít a csoport) élve megpróbálhatják a másik csoportot meggyőzni arról, hogy bár rossz a híre a szarvasbogárnak, a valóság rácáfol erre. Sőt ötletbörzét is rendezhetnek, mit tehetnek azért, hogy a közöség véleménye megváltozzék.

A másik szélsőséges lehetőség, hogy mindenki osztja Sakti-Bakti véleményét: az öreg szarvasbogár gonosz. A tanár itt felvállalhatja az ördög ügyvédje szerepét, és provokálhatja a gyerekeket, milyen ötleteik vannak az öreg szarvasbogár bosszantására. Majd a tanár az öreg szarvasbogár szerepébe lépve elmondhatja az öreg szarvasbogár fájdalmas monológját, hogyan viseli, hogy gonosznak tartják, vén trottynak szólítják, kerülik. Ezután felhasználva a legdurvább bosszantást, közölheti a hírt: a szarvasbogarat súlyos állapotban kórházba szállították. Remélhetőleg erre már az összes bogárka megszepjen – ki is mondhatják gondolataikat. Meglátogatják-e a kórházban, ha jobban lesz? Hogyan fognak ezután vele viselkedni?

Az óra e pontján utalhatunk a mesére, amelynek végén a szarvasbogár szívesen elmegy varázsvirágjával meggyógyítani Szivárványost. *„Jómagam pedig azon töprengtem a rejtekhelyemen, hogy vajon tényleg gonosz-e ez a szarvasbogár, vagy pedig Sakti-Bakti tévedett. Hiszen egy varázsló is tévedhet!”* – olvasható a mesében. Vagyis *„nem volt sem rút, sem gonosz, sem megátalkodott. Csak icipicit kiállhatatlan.”*⁸ Végezetül meghallgathatjuk az önvallomásokat, ők mikor kiállhatatlanok egy icipicit. Majd még készülhet egy közös fénykép, vagyis állókép, erről a bogárvilágról: a gyerekek, mint bogárkák állnak a képbe és középen áll az öreg szarvasbogarat megjelenítő tanár.

Michael Ende Gombos *Jim és Lukács, a masiniszta* c. meseregénye pikareszkregénynek is tekinthető. Így a feldolgozó óra követheti a regény kalandjainak vázát. A kalandok hangulata egy egzotikus zenével és arra kitalált egzotikus mozgással megteremthető már az óra elején. A tengeren való hajózás izgalmát felidézhetjük egy cápás játékkal, mikor az újságpapírból létrehozott tutajba bele-beleharap a cápa, és a legénységnek egyre kisebb helyen kell elférnie. A Kínába érkezés élményét átélhetjük a tolmács játékkal: van egy kínai ember (aki természetesen furcsa halandzsza nyelven fog beszélni) és egy kínai tolmács (akinek valójában ki kell találnia a válaszokat), a többiek kérdezhetnek a kínaitól a tolmács segítségével mindenfélét Kínáról. A regényből vett Szürkület Szurdoka és Halál torka helyszínnek képzeletbeli megjelenítésével bizalomjátékokkal is próbálkozhatunk: vakkígyó halad a Szürkület Szurdokában, tehát csak az első ember lát, neki kell vigyáznia a többiekre, és közben egyre titokzatosabb és erőteljesebb hangokat hallanak, e hangok létrehozója lehet a

csoport másik fele. A Halál Torkában pedig a vakkígyónak nagyon óvatosan kell haladnia, mert mindkét oldalról szakadék tátong. Vicsorné és Jim küzdelmét egy fogócskával átélhetővé tehetjük: katedra és iskolapadok képezzék az akadályokat, mint a meseregényben. Majd két csoportot alakítva, megpróbálunk válaszolni arra a kérdésre: Meg kell-e ölni a sárkányokat? A sárkányölő és a sárkánypárti csoport is gyűjt érveket a maga igaza mellé, majd egy-egy általuk kijelölt csoporttag kezdi a vitát, a többiek tapssal megállíthatják a játékot, és újabb, frissebb érveket adhatnak választottjuk szájába, ill. akár le is válthatják őt. A vita (fórumszínház konvenció) lényege nem a másik legyőzése, hanem inkább a saját álláspontjuk minél pregnánsabb kifejtése. A megfogalmazott igazságok mellé tehetjük azonos rangúként Michael Ende véleményét is: „*Ha valaki le tud győzni egy sárkányt anélkül, hogy elpusztítaná, hozzásegíti őt ahhoz, hogy átváltozzék. Mert tudnotok kell, hogy aki gonosz, az sohasem igazán boldog.*”⁹ Befejezésképpen négytagú csoportok megrajzolhatják Új Gyöngyélet-földjének térképét, és az új birodalom legfontosabb három törvényét is megfogalmazhatják.

A fentiek csak ötleteket, bátorságot adó vázlatok, példák. Az élményközpontú irodalomoktatás célja az örömszerzés – egyaránt lelje benne örömét az óratartója és résztvevője – mellett valós, életszerű tapasztalatok szerzése. Természetesen az irodalomtanításának számos más módja is eredményes lehet, vagyis a drámapedagógia semmiképpen sem törekszik kizárólagosságra.

Tudok a Gutenberg-galaxis haláláról, arról, hogy az írásbeliség hiánya életre keltheti a vizuális gondolkodást, azt is tudom, hogy létezhet kultúra könyv nélkül. De mégis szívesen felvállalom Babits A gazda bekeríti házát c. versében megrajzolt szerepet: *mint középkori szerzetes dugott a zord / sisakos hordák, korcs nomádok, ostoros / képégetők elől pár régi könyvet...* Szeretnék még felolvasni, könyvet ajánlani az unokáimnak is, de az még jobb lenne, ha friss könyveket ők ajánlanának majd nekem.

FELHASZNÁLT/AJÁNLOTT IRODALOM

Ábrahám Mónika: 12-14 éves gyerekek olvasási, könyv- és könyvtárhasználati szokásai.

Új Pedagógiai Szemle, 2006/1. 3–23. o.

Baji-Gál Ferencné: Drámapedagógia alkalmazása: foglalkozásminták az alsó tagozaton, Pedellus, Debrecen, 2004.

Debreczeni Tibor: Irodalom és nevelés – élményközpontú műelemzések alsóban, felsőben, középiskolában. DPM különszám 2003. 1–40. o.

Debreczeni Tibor: És élmény és vers és próza. Academia et Artis, Bp., 2009.

Éliásné Takács Anikó: Csokonai. In: Szűcsné Pintér Rozália (szerk.): Vegyed-e? Füzetek7. Candy Kiadó, Veszprém, 1997. 18–23. o.

- Érdészné Turcsányi Katalin: Tengeri hántás. In: Szűcsné Pintér Rozália (szerk.): Vegyed-e? Füzetek7. Candy Kiadó, Veszprém, 1997. 26–28. o.
- Lukács Gabriella: Elemek a dráma eszköztárából A walesi bárdok feldolgozásához. DPM 2005/29. 8–11. o.
- Petrik Lászlóné: Toldi György–Toldi Miklós: drámaóra-tervezet. DPM különszám 200. 50–51. o.
- Rapolyi László: A könyv és az olvasás. Iskolakultúra 2003/6–7. 114–120. o.
- Soós Katalin: A drámapedagógia a magyartanításban. DPM 1994/6. 18–21.
- Tegyi Tibor: Drámaóra-tervezet különmunka fényében: Pilinszky KZ-oratóriumához. DPM különszám 1999. 34–37. o.
- Török László: Vers-játékok. In: Szűcsné Pintér Rozália (szerk.): Vegyed-e? Füzetek 7. Candy Kiadó, Veszprém, 1997. 18–23. o.
- Török László: Fehér Ferenc: Parkőr. DPM különszám 1999. 32–34. o.
- Török László: Diák sétány – drámafoglalkozás vajdasági költők versei nyomán. In: Kaposi László (szerk.): Drámafoglalkozások gyerekeknek, fiataloknak. Magyar Művelődési Intézet – Magyar Drámapedagógiai Társaság, Bp., 1999.
- Török László: Számvetés – drámafoglalkozás Szilágyi Domokos verseire. In: Püspöki Péter: Drámaóra-gyűjtemény. BAZ Megyei Drámapedagógiai és Színjátszó Műhely, Miskolc, 2000. 47–49. o.
- Török László: Vendégségben Bóbitánál. DPM 2000/19. 14–17. o.
- Török László: Hol a dráma? Egy lírai alkotások megközelítésével foglalkozó Spárta-dráma tréning leírása. DPM 2008/36. 46–52. o.
- Wenczel Imre: Gyakorlatok, csoportos játékok tantárgyak tanításához/tanulásához. DPM 200/20. 18–22.
- Zalavári András: Ica – egy mai magyar karriertörténet: analóg történet a Budai Ilona c. balladához. DPM különszám 200. 32–35. o.

JEGYZETEK

- 1 2009 februárjában 6 gimnáziumi osztály (Esztergom, 7 osztályos Szent István Gimnázium) összesen 162 diákja (48 fiú és 114 lány) töltött ki egy az olvasási szokásokat vizsgáló kérdőívet, a fiatalok 12 és 17 év közöttiek voltak.
- 2 Idézi Debreczeni Tibor új könyvében. Debreczeni Tibor: És élmény és vers és próza. Academia et Artis, Bp., 2009. 16. o.
- 3 Uo. 7. o.
- 4 Bővebben lásd: Tölgyessy Zsuzsanna: Kommunikáció a drámapedagógiában. In: Trencsényi László: A drámapedagógia mint tudomány, Új Helikon, Bp., 2008. 16–33. o.
- 5 Lásd a konkrét példák felhasznált irodalomban.
- 6 Sajnos ez, ismerve a gyerekintézményeket, fontos szempont.
- 7 József Attila híres szerkesztői üzenetével összhangba: „A játék önkéntes, maga fegyelmező rend, amelyen belül szabadon megvalósulhat a résztvevő: a játék szoros kapcsolatban van az egészséges ember eredendő és elementáris szabadság szeretetével.” Idézi Kenyeres Zoltán Tündérsíp c. könyvének (Szépirodalmi K., Bp., 1983.) 206. oldalán
- 8 Lázár Zsófia–Lázár Ervin: Bogármese. Nők Lapja Műhely, Bp., 2006., 74. o.
- 9 Michael Ende: Gombos Jim és Lukács, a masiniszta. Móra K., Bp., 2002., 273. o.